

11. *Наше денежное обращение*: Сб. материалов по истории денежного обращения в 1914-1925 гг. — М. : Изд-во НКФ СССР, 1926. — 338 с.
12. *Неманов Л. М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919). — К. : Кооп. изд-во, 1919. — 212 с.
13. *Поліщук В. І.* Грошовий обіг в Україні в період «воєнного комунізму» // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 31-32 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 2000. — С. 74-80.
14. *Революция на Украине (по мемуарам белых)* / Сост. С. А. Алексеев / Под ред. Н. П. Попова. — М.; Л. : Госиздат, 1930. — 436 с. — [Репр. воспр. изд. 1930 г. — К. : Политиздат Украины, 1990].
15. *Царенко О. М., Захарчук А. С.* Економічна історія України і світу: Навч. посібн. — Суми : Вид-во «Університет. кн.», 2001. — 311 с.
16. *ЦДАВО України.* — Фонд 1064. — Оп. 1. — Спр. 242.
17. *ЦДАВО України.* — Фонд 1434. — Оп. 1. — Спр. 5.

І. В. Лантух

ПЕРШІ ЗАХОДИ З ВІДНОВЛЕННЯ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ ПРИ ПЕРЕХОДІ ДО НЕПУ

У статті досліджуються та аналізуються перші заходи Радянської влади щодо відродження ринкових відносин в Україні на початку 1920-х років. Розкривається процес відновлення і функціонування інфраструктури ринку в зв'язку з переходом до непу.

Нині, коли дебатовуються питання про шляхи, методи, темпи переходу від централізованого планування до ринкових відносин, всебічне вивчення характеру ринкових перетворень в Україні на початку 20-х років ХХ ст. набуло особливої актуальності. Воно має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Глибока політична і економічна криза, в якій опинилася Радянська країна в період «воєнного комунізму», змусила компартійне керівництво держави тією чи іншою мірою повернутися на шлях, торований усім цивілізованим світом: відновити ринкові відносини. Введення непу незабаром стало позитивно позначатися на економічному становищі країни. Так, запровадження трестування та госпрозрахунку в одержавленій промисловості активізували процес її відбудови. Продподаток, оренда землі та використання найманої праці в селянських господарствах не тільки зняли соціальну напругу, а й дали поштовх піднесенню сільськогосподарського виробництва. Оздоровлення фінансової системи, організація мережі кредитно-банківських установ створювали умови для

© І. В. Лантух, 2005

активізації підприємництва. Стрижнем непівських перетворень стала торгівля. Легалізація всіх її видів – державної, кооперативної, приватної – поєднувала окремі господарські об'єкти в єдиний економічний організм.

Аналіз доробку дослідників радянської доби і сучасної історіографії ще раз підтверджує доцільність вивчення історії переходу до ринкових відносин, їх розбудови та згортання в період нової економічної політики в Україні. Нині українські дослідники — В. І. Гринчуцький [2], Т. І. Дерев'янкін, Р. Д. Толстов [4, 5], С. В. Кульчицький [11], В. В. Лантух [12], Е. Л. Лортікян [16], О. А. Пиріг [20] та ін. — з нових методологічних засад розглядають питання формування директивної економіки, державного регулювання ринкових відносин, торговельної політики Радянської влади в 20-х роках тощо. Разом з тим в історії непу все ще залишається багато проблем, які потребують дальшого, більш поглибленого, вивчення та об'єктивного, неупередженого аналізу та висвітлення. І серед них – насамперед перші заходи держави з відновлення ринкових відносин за умов здійснення нової економічної політики.

У доповіді В. І. Леніна на XI з'їзді РКП(б) (березень-квітень 1922 р.) йшлося про надбання трьох політичних уроків, які впливали з першого року здійснення непу: 1) «встановлення змички між тією новою економікою, яку ми почали будувати (дуже погано, дуже невміло)..., і селянською економікою, якою живуть мільйони і мільйони селян»; 2) перевірка змаганням державних і капіталістичних підприємств; 3) «за цей рік ми довели з цілковитою ясністю, що господарювати ми не вміємо» [14, с. 71, 73, 75]. Пізніше, наприкінці 1922 р., В. І. Ленін відзначив і перші успіхи: загальне піднесення легкої промисловості, поліпшення становища робітників; «початок покладено: наша торгівля дає нам кошти, які ми можемо використати для піднесення важкої промисловості» [15, с. 273, 274].

Щоб змагатися з приватним капіталом, говорив керівник радянського уряду, «...ми маємо політичну владу і цілу купу всяких економічних та інших ресурсів – все, чого хочете, – крім уміння. Вміння – немає». Звідси його заклик – «вчитися торгувати». У цьому саме і полягав «корінь нової економічної політики і вся... суть партійної політики» [14, с. 78, 76].

Привертає увагу суперечливість висловлювань ініціатора непу на саму цю політику. Так, у травні 1921 р. В. І. Ленін заявив, що нова економічна політика прийнята «всерйоз і надовго». І тоді ж назвав неп «відступом». Потім було дано уточнення: неп – поразка і відступ для нового наступу. Таке «бачення» непу підтримувало думку про неп як про тимчасове явище, з яким необхідно покінчити якомога швидше.

Наведені висловлювання В. І. Леніна щодо непу відбивають двоїстість мети, яка ставилася перед цією політикою: за будь-яку ціну створити працездатну економіку за рахунок угоди з селянством і почати тимчасово відкладений перехід до соціалізму (що можна було здійснити тільки в результаті радикальної зміни селянської економіки).

Люди із здоровим глуздом (насамперед фахівці), які жили і працювали в період «воєнного комунізму», повинні були постійно гіпнозувати себе думкою, що цей нерозумний лад є ідеальним ладом, встановленим на віки. А із запровадженням непу у них виникло таке почуття, що вони нібито стрибнули з місяця на землю. У результаті «була розв'язана стримувана до цього часу енергія інтелігентних і корисних прошарків країни» [1, с. 61].

Такою була реакція на нову економічну політику «старих» фахівців народного господарства. Однак була й інша, протилежна реакція, яка стане все виразніше виявлятися після смерті В. І. Леніна. Апогеєм прояву останньої стала в кінцевому підсумку повна відмова керівництва правлячої партії від непу. І це, на нашу думку, було майже цілком «природним», оскільки В. І. Ленін «владно, хлистом примусив партію прийняти ... неп, але *глибокий* нескорений опір усьому цьому в партії безперечно залишився, не був знищений». «Опір непу – у вигляді гострого прояву майже панічного страху її – жив не десь біля партії, а в партії *самій* і в самих її *вищих* сферах», – так дуже спостережливо і прозоро писав Н. Валентинов (Вольський), який працював тоді в системі ВРНГ [1, с. 68-69].

Документи свідчать, що цілком згодні з В. І. Леніним щодо зміни економічного курсу серед провідних більшовиків були тільки Л. Красін і О. Цюрупа. В. І. Ленін зламав незгоду на неп, яка висловлювалася багатьма членами партії більшовиків, загрозую своїм відставкам. Це свідчить про живучість в партії ідей «воєнного комунізму» і одночасно про те, що нова економічна політика була прийнята при значному опорі партії.

Різкий поворот, яким виявився перехід до непу, вимагав рішучої перебудови не тільки методів господарської діяльності, а й певного «психологічного настрою» партійних працівників. І перебудова ця давалася надто важко. Справа в тому, що вона була пов'язана з необхідністю зречення від «воєнно-комуністичних» ілюзій, у полоні яких було багато і керівних діячів Компартії України. Так, С. Косіор жалкував, що «розкладка потрапила у немилість» [9]. Незважаючи на те, що В. І. Ленін ще в жовтні 1921 р. офіційно визнав невдачу з товарообміном і необхідність розвитку торгівлі, УЕН навіть у січні 1922 р. «надавала особливого значення товарообміну» і зобов'язувала губернські економічні наради надсилати до УЕН заявки на необхідні товари в обмін на сільськогосподарські продукти. У лютому 1922 р. керівництво Українського раднаргоспу вказувало губернським економічним нарадам на анархію в товарообігу, «яка руйнувала нову економічну політику і заважала оздоровленню господарського життя республіки» [24, спр. 155, арк. 17, 29].

З переходом до непу розгорнулася велика робота по будівництву бюджетної системи і ліквідації бюджетного дефіциту. Це завдання вирішувалося за рахунок зростання прибуткової бази бюджетів усіх видів і максимально можливого скорочення витрат на засадах додержання всебічного режиму економії в усіх ланках народного господарства.

У результаті державний бюджет СРСР на 1923/24 р. був майже бездефіцитним (дефіцит становив лише 5,5% усіх витрат).

Поступово були створені всі необхідні передумови для успішного здійснення грошової реформи. Цьому ж сприяли і відповідні теоретичні засади, у розробках яких вирішальну роль відіграли відомі фахівці (М. Кутлер, В. Тарновський та ін.). На підставі синтезу зроблених ними пропозицій була сформульована і втілена в життя ідея нової валюти – банкнотів. Проект їх випуску був розроблений у травні 1922 р.

Навесні 1922 р., коли виявилися великі недоліки в розвитку торгівлі (що стало однією з головних причин промислової кризи), було визнано за необхідне організувати Комісію по внутрішній торгівлі при УЕН [24, спр. 41, арк. 172]. На цю комісію (Комвнуторг) поклалися: розробка проектів декретів і постанов щодо розвитку торгівлі; нагляд за діяльністю торговельних установ, ярмарків; регулювання цін, установлених господарськими органами; розробка правил для ведення торгових книг, маклерських книг тощо [13, с. 65-66].

Визнання в правах торгівлі спричинило своєрідну «ланцюгову реакцію», тобто появу всіх інших складових ринкової інфраструктури. В Україні почали діяти банки (як загальносоюзні, так і республіканські); саме в 1922-1923 рр. відновлюються фінансово-кредитні установи місцевого значення (комунальні банки, кредитні товариства тощо). Велика увага починає приділятися стабілізації фінансової системи. Відновлюється такий важливий інститут ринку, як біржа (товарні біржі, фондові відділи товарних бірж, біржі праці). Знов починають функціонувати ярмарки – як великі (оптово-роздрібні), так і місцевого значення.

На підставі декретів ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок (у ньому були об'єднані натуральний податок і місцеві податки). Згодом сільськогосподарський податок поступово переводився на грошову основу. У результаті з 1924 р. домінуючою ставала грошова форма податку. Бідняк сплачував як податок 1,2% прибутку, середняк – 3,5% і заможні селяни – 5,6%. Усі ці заходи позитивно вплинули на відродження і розвиток сільського господарства.

Воєнні події, що, точилися в Україні в попередні роки, важко відбилися на забезпеченості селянських господарств реманентом: 1923 р. в Україні було 34% господарств, які не мали реманенту. Однак у 1924 р. частка таких господарств знизилася до 1,2% [18, с. 27]. Поступово зростали витрати на утримання агрономічної і ветеринарної мереж. Якщо в 1922/23 р. на це було витрачено 1,9% бюджету республіки, то в 1923/24 р. – 2,8%, в 1924/25 р. – 3,8%.

У 1913 р. на території України налічувалося 497 агроділянок зі штатом агрономів – 1119 чоловік. Зокрема, на Харківщині на одного агронома припадало 70 тис. дес. землі, 46 тис. чоловік. А в 1924/25 р. на

одного агронома в Україні припадало 48 тис. дес. землі, 23 тис. чоловік, майже 40 населених пунктів [8, с. 130, 133].

За 1924/25 – 1926/27 рр. по лінії державного бюджету і кредиту в сільське господарство України було вкладено 244 млн крб., а за 1927-1929 рр. – 522 млн крб. [19, с. 259].

За цих умов зростала забезпеченість селянських господарств машинами та реманентом. Якщо в 1925 р. на 100 селянських господарств припадало 54,1 плуги, 65,8 борін, 5,5 сівалок, то в 1927 р. — відповідно 59,5, 75,4 і 6,5. Тільки за два роки (1925-1927 рр.) селяни республіки купили машин та реманенту на 70 млн крб. [3, с. 26-27].

Однак забезпеченість сільського господарства машинами та реманентом все ще залишалася незадовільною. Навіть в 1927 р. 41,7% селянських господарств не мали тягла [6, с. 320].

Таким чином, в Україні поступово формувався внутрішній ринок, розвивалися товарно-грошові відносини. Якщо «воєнний комунізм» базувався на позаекономічному примусі та натуральній економіці (і був спробою на ґрунті єдиного плану перейти до прямого виробництва і розподілу продуктів), то нова економічна політика передбачала використання економічних методів і перехід до ринку і ринкових відносин.

Саме з переходом до непу почав здійснюватися процес формування єдиного господарського плану в поєднанні з використанням ринку і ринкових відносин. Як підкреслював дослідник Е. Л. Лортікян, з переходом до непу йшов двоєдиний процес (формування ринкових відносин і становлення планової системи), що був спрямований на створення цілком нового господарського механізму, якого ще не знала історія [17, с. 30, 31]. При цьому планування передбачало активний вплив держави на формування ринкових умов.

У міру відродження народного господарства партійним і державним керівництвом країни як головне висувалося зміцнення соціалістичного сектора шляхом створення великої державної промисловості та регулювання її взаємодії з іншими секторами. У літературі є твердження про те, що пріоритет соціалістичної промисловості створював ситуацію «розбіжної економіки», породжував протиріччя і «кризу непу» [7, с. 217]. Це було би так, якщо б у державному секторі не відбувалося ніяких змін в порівнянні з попередньою системою. Тому потрібно більш предметно зупинитися на питанні про сутність так званої реформи 1921-1923 рр. у промисловості.

Відповідно до цієї реформи, в державному секторі були виділені найбільш великі та ефективні підприємства, які краще забезпечувалися паливом, сировиною тощо. Вони підкорялися безпосередньо ВРНГ. Усі інші підлягали здачі в оренду.

Введення непу в промисловості розпочалося з організації трестів та запровадження принципів госпрозрахунку. Унаслідок реорганізації управління трест став основною ланкою управління промисловістю, а

схема управління набула такого вигляду: ВРНГ — трест — підприємство. Однак ця схема значною мірою зберегла залишки гавкізму часів «воєнного комунізму». Найбільш безправною ланкою в цій схемі виявилось підприємство. Це дуже негативно позначалося на виробництві, сковувало ініціативу керівників підприємств, породжувало безвідповідальність за результати діяльності, призводило до незацікавленості виробника в результатах праці. Прибутки, які створювались у процесі виробництва, не належали виробникам. Не мав права вільно розпоряджатися прибутками і трест. Практика непу показала, що прибуток дуже часто вилучався з одних трестів на користь інших [2, с. 176].

І все ж, незважаючи на значні недоліки в організації та управлінні промисловістю, трести зуміли в досить короткий строк налагодити виробництво. Законодавчо було встановлено, що трести повинні працювати на принципах комерційного розрахунку; на практиці ж було інакше. Трести важкої промисловості працювали за державними замовленнями і мало випускали продукції на вільний продаж. Лише деякі з них отримували прибутки (хоча законодавчо передбачалося, що, виконуючи державне замовлення, трести могли закладати в ціну своєї продукції певний прибуток). Однак оскільки остаточні рішення щодо цін приймали державні органи, а не трести, то останні часто зазнавали збитків. І кредитування здійснювалося не на комерційній основі, а на бюджетній, що породжувало у «командирів виробництва» почуття безвідповідальності.

У той же час трести легкої та харчової промисловості, які були позбавлені бюджетного кредитування, увійшли в ринок значно краще і отримували значні прибутки. З позиції здорового глузду саме трести легкої та харчової промисловості могли стати підґрунтям, на якому можна було б здійснювати і реконструкцію промисловості взагалі.

Важливою проблемою промисловості було її фінансування і кредитування. Основою фінансування трестів був державний бюджет. З часом трести поступово переходять від бюджетного фінансування на самофінансування. Цей перехід мав велике значення для формування ринкових відносин у роки непу. Водночас державна політика показала, що утримання збиткових трестів (за рахунок бюджету чи інших трестів) мало негативні наслідки як для розвитку самої промисловості, так і для тих, чий інтереси держава намагалася «захищати». Це досить переконливо довів дослідник В. Гринчуцький [2].

У бюлетені економічного відділу Уккранаргоспу відмічалось, що навіть на початку 1922/23 р. трести діяли наосліп на невідомого споживача. Лише на середину 1923 р. був обстежений ринок, відбувся облік випуску продукції в розрахунок на одну особу, з'ясовані такі чинники виробництва як собівартість, накладні витрати, податки, амортизація. Завдяки цьому значно упорядили комерційний облік і відновили в більшості трестів правильну калькуляцію.

Оформлення промислових об'єднань у трести було закінчено на початку 1922/23 р. З самого початку свого існування трести «відбирали життєздатні підприємства» і переводили «надлишкові підприємства» на консервацію [25, спр. 1927, арк. 53].

У 1922 р. в купівлі товарів українських промислових трестів державні організації склали 60,8%, кооперація – 9,9%, а приватні особи – 29,3%. У продажу товарів цей відсоток був таким: державні організації – 70,5%, кооперація – 8%, приватні особи – 21,5%. А пізніше характерним явищем стали угоди переважно з приватними торговцями.

Був зафіксований і товарообмін, яким у 1922 р. займалися промислові трести. Тут розподіл (у відсотках) був таким: державні органи – 71,7%, кооперація – 9,2%, приватні особи – 19,1% [25, спр. 1729, арк. 62, 65].

З початком нової економічної політики до Українського раднаргоспу зверталися колишні власники досить великих промислових підприємств з проханням повернути їм цю власність. Проте їм було в цьому відмовлено. Зокрема, у жовтні 1922 р. Уккранаргосп розглядав заяву колишніх власників чавуноливарного заводу в м. Катеринославі; дротового заводу в м. Харкові [25, спр. 1255, арк. 139].

Чимало трестів були монополістами у відповідній галузі, що давало їм змогу диктувати свої умови ринку (це яскраво проглядається на прикладі кризи збуту 1923 р.). А це, в свою чергу, призвело до втручання державних органів у ціноутворення. Саме з комплексу заходів, спрямованих на ліквідацію кризи 1923 р., і почалося формування нового господарського механізму непу, який повинен був забезпечити таку взаємодію плану і ринку, коли регулююча роль ринку вирішальною мірою доповнювалася б регулюючим впливом на ринок.

Таким чином, аналіз документальних матеріалів дає підставу стверджувати, що в 1921-1923 рр. відбулося організаційне оформлення «справжньої» нової економічної політики. Саме тоді починають функціонувати і виборювати «свого» споживача державний, кооперативний і приватний сектори народного господарства, відбувається зміцнення фінансово-грошової системи, яка стає міцним підґрунтям непу. Все це приведе до значних успіхів у відбудові та розвитку народного господарства країни.

В статье исследуются и анализируются первые мероприятия Советской власти по возрождению рыночных отношений в Украине в начале 1920-х годов. Раскрывается процесс восстановления и функционирования инфраструктуры рынка в связи с переходом к нпу.

1. *Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП: Воспоминания. — М. : Современник, 1991. — 338 с.*

2. *Гринчуцький В.* Промислові трести України в 20-ті роки. — К. : Наук. думка, 1997. — 180 с.
3. *Два роки роботи Уряду УРСР.* — Харків, 1929. — 193 с.
4. *Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д.* Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). — К. : УкрНИИИНТИ Госкомэкономике УССР, 1991. — 49 с.
5. *Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д.* З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х років // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 28 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1995. — С. 13-20.
6. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України.* — Вип. 1. — Харків, 1930. — 349 с.
7. *История России. XX век.* — Москва, 1997. — 667 с.
8. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу. Іст.-екон. дослідження. — Харків : Основа, 1977. — 399 с.
9. *Коммунист (Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У).* — 24 июля 1921 г.
10. *Кульчицький С. В.* Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 8. — С. 3-20.
11. *Кульчицький С. В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). — К. : Наук. думка, 1995. — 203 с.
12. *Лантух В. В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. — Харьков : Основа, 1992. — 190 с.
13. *Лантух В. В.* Торгівля в Україні в 1921-1932 рр. : Дис. ... докт. іст. наук. — Харків, 1995. — 453 с.
14. *Ленін В. І.* Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня : XI з'їзд РКП(б) 27 берез. — 2 квіт. 1922 р. // Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 65-109.
15. *Ленін В. І.* П'ять років російської революції і перспективи світової революції : Доп. на IV Конгр. Комінтерну 13 листоп. 1922 р. // Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 266-281.
16. *Лортикян Э. Л.* Государство и рынок : Очерки экон. истории Украины. — Харьков : ООО «Рирер», 1997. — 174 с.
17. *Лортикян Э. Л.* История государственного и рыночного регулирования экономики Украины: Краткий спецкурс. — Харьков : «Харків», 1995. — 128 с.
18. *Местное хозяйство и местные финансы Украины.* — Харьков : Изд-во НКФ УССР, 1929. — 248 с.
19. *XI з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт.* — Харків, 1930. — 327 с.
20. *Пиріг О. А.* Ринкові відносини періоду непу в Україні : історичний аспект. : Дис. ... докт. іст. наук. — Київ, 2002. — 408 с.
21. *Поляков Ю. А., Дмитренко В. П., Щербань Н. В.* Новая экономическая политика : Разработка и осуществление. — М. : Политиздат, 1982. — 240 с.
22. *Соболева О. П.* Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 29 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 1997. — С. 12-21.
23. *Солюс Г. П.* Инфраструктура // Экономическая энциклопедия : Политическая экономия / Глав. ред. А. М. Румянцев. — М. : Сов. энциклопедия, 1975. — С.61-62.
24. *Державний архів Харківської області.* — Фонд Р-192. — Оп. 1. — Спр. 41, 155.
25. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* — Фонд 1. — Оп. 20. — Спр. 1255, 1729, 1927.